

Didachè
de leer van de twaalf apostelen

Didachè

de leer van de twaalf apostelen
een eerste christelijke gedragscode

vertaald door Vincent Hunink
ingeleid door Paul van Geest

Brevier

© 2018 Brevier uitgeverij – Kampen
www.brevieruitgeverij.nl

Vertaling: Vincent Hunink
www.vincenthunink.nl
Omslagontwerp: Garage BNO
Opmaak binnenwerk: Stampwerk

ISBN 9789492433237
NUR 707

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

De Didachè als onweerlegbaar bewijs van een joods-christelijke traditie. Ter inleiding	7
Literatuur	43
<i>Didachè</i>	49
I De twee wegen	51
II Sacrament en liturgie	61
III Interne orde	67
IV Het einde	73
Register	75
Over deze vertaling	77
Over de samenstellers	79

De *Didachè* als onweerlegbaar bewijs van een joods-christelijke traditie. Ter inleiding

Niet zelden beroepen landelijke politici van uiteenlopende partijen zich in Nederland op de ‘joods-christelijke traditie’. Dit doen zij, in het gunstigste geval, om aan te geven dat de Westerse beschaving gebaseerd is op het mensbeeld, de waarden en normen die in Tenach (Oude Testament) en Nieuwe Testament zijn opgetekend.¹ Hun verwijzing naar deze traditie is in een bepaald opzicht terecht. De verzamelingen van schepingsverhalen, wetsteksten, ethische en historische verhandelingen, wijsheidsliteratuur, profetieën, poëzie, brieven en levensverhalen uit Tenach en Nieuwe Testament werden vanaf de derde eeuw

1 Vgl. bijvoorbeeld de treffende pennenstreek van dr. G. van der List: ‘Een dubieus en misbruikt begrip: de joods-christelijke traditie’, in: *Elseviers weekblad*, 13 april 2017; of ook J. Neusner, *Jews and Christians: The Myth of a Common Tradition* (New York and London: Trinity Press International and SCM Press, 1990), passim en vooral 28: ‘The two faiths stand for different people talking about different things to different people’. Ook vanuit joodse kring wordt dus het verschil benadrukt. Op deze plaats dank ik prof. dr. Bart Koet en prof. dr. Bert Jan Lietaert Peerbolte voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze inleiding.

in elk geval door orthodoxe christenen als een geheel beschouwd en onder de Griekse benaming *Ta Biblia* – de Bijbel – bijeengebracht.

Maar tegelijkertijd is het wrang te moeten constateren dat de bijvoeglijke bepaling ‘joods-christelijk’ pas echt gemunt werd in veel later tijd. Dat gebeurde na een periode waarin juist de tegenstelling tussen de erfgenamen van de joodse en christelijke cultuur pijnlijk aan het licht was getreden. De opkomst van het nazi-antisemitisme in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw maakte dat protestanten, katholieken en joden in vooral de Verenigde Staten zich gingen beroepen op een ‘Judaeo-Christian scheme of morals’ om juist het antisemitisme tegen te gaan. Zij verenigden zich in 1927 in de *National Conference of Christians and Jews* (thans: *National Conference for Community and Justice*) en hadden enige invloed in de VS. Maar hun herinnering aan de gemeenschappelijke wortels mocht in Europa niet baten. De geschiedenis van de Jodenvervolgging tijdens de Tweede Wereldoorlog is hiervan wel het meest schrijnende bewijs.

Desalniettemin bezigde president Franklin Roosevelt de term ‘judaeo-christian’ in de jaren van zijn presidentschap (1933-1945) om eenheid in het Amerikaanse volk te bewerkstelligen. Zijn verwijzing naar de verworteling van de morele waarden die verbindend dienden te werken, maakte ‘judaeo-christian’ tot een samenvoeging

met een sterk politieke lading. Hierin werd de continuïteit tussen de joodse en christelijke traditie al te gemakkelijk verondersteld op basis van de orthodox-christelijke overtuiging dat Oude en Nieuwe Testament één zijn. Maar de historisch aantoonbare en schrijnende discontinuïteit, die zich in het decennium ervoor had geopenbaard, werd gebagatelliseerd. Eveneens ten behoeve van de eenheid in zijn land hanteerde de latere president Obama overigens een welhaast identieke strategie toe toen hij, nóg inclusiever, begon te spreken over de ‘Abrahamitische’ tradities; hiertoe worden traditiegetrouw Jodendom, christendom en Islam gerekend.²

Wie de gezamenlijke geschiedenis van joden en christenen in ogenschouw neemt, kan niet anders dan concluderen dat in de woordgroep ‘joods-christelijke traditie’ eerder een verlangen dan een werkelijke geschiedenis is samengevat. In *The invention of tradition* beschrijven Eric Hobsbawm en Terence Ranger het proces ten behoeve van, bijvoorbeeld, de consolidatie van een nationale identiteit, waarin moedwillig tradities worden ‘uitgevonden’ door bepaalde gebeurtenissen te retoucheren. Verwijzingen naar grootse daden

2 E. Stuckey, *The Good Neighbour: Franklin D. Roosevelt and the Rhetoric of American Power* (Michigan: MSU Press, 2013), 55; A.W. Hughes, *Abrahamic Religions. On the Uses and Abuses of History* (New York: Oxford University Press, 2012), 76; 77-91.

op het gebied van waterstaat, onderwijs, cultuur, gastvrijheid, verzet, de zorg voor en vorming van medemensen in missie- en zendelingswerk in binnen- en buitenland zijn op zichzelf niet voldoende geloofwaardig. Want we moeten ook de keerzijden van de geschiedenis onderkennen en de gevolgen daarvan voor slachtoffers onder ogen zien. De sociale cohesie die uit het selectieve opdissen van wapenfeiten wordt bewerkstelligd, is dan op een onvolledige en dus onjuiste voorstelling van zaken gebaseerd.³

Dankzij Hobsbawms en Rangers theorie wordt eens te meer duidelijk dat er bij de omschrijving van de Westerse traditie als ‘joods-christelijk’ sprake is van een ‘uitvinding’ van een traditie, waarbij de donkere kanten van de geschiedenis en de slachtoffers die vielen in de confrontatie tussen christenen en joden eenvoudig niet worden onderkend. De geschriften van Luther – in het bijzonder zijn *Von den Juden und ihren Lügen* (1543) of de antisemitische preken van aartsdiaken Ferrand Martinez – deze leidden tot de eerste pogroms in Sevilla (1391) – laten er geen twijfel over bestaan dat christenen de joden vaak als aanstootgevend en gevaarlijk hebben beschouwd. Sterker nog: de

3 E. Hirsch Ballin, P. van Geest, ‘Maatschappelijke scheidslijnen mogen geen breuklijnen worden’, in: J. Prij (eds.), *Vrijhandel onder druk* (Amsterdam: Boom, 2017), 18–23 (*Christendemocratische Verkenningen* 2017-3).

overtuiging dat het Oude en Nieuwe Testament een geheel uitmaakten, vormde juist de opmaat tot een weerzin jegens de Joden omdat zij de in het Oude Testament aangekondigde Messias niet hadden erkend. Historici zoals Loe de Jong hebben in later tijd dan ook kunnen aantonen dat de Jodenvervolgingen in nazi-Duitsland gelegitimeerd werden door een christelijke traditie waarin juist sprake was van antisemitisme. Ook al waren zeker niet alle christenen antisemieten, de in onze huidige ogen rechtvaardige christenen konden de antisemitische onderstroom niet doen opdrogen.⁴

Nu wil de ironie van de geschiedenis dat er in de eerste eeuwen van het christendom wel degelijk sprake is geweest van een joods-christelijke traditie, die daadwerkelijk geleefd werd en niet werd uitgevonden door een overdreven waardering van bepaalde feiten en retouchering van andere. Weliswaar ging Harnack er nog vanuit dat het jodendom door het christendom ernstig was verzwakt. Simon en Feldmann wezen er weer op dat de joodse vitaliteit door de opkomst van het christendom geenszins wegwijnde en het jodendom een kracht was waar zelfs na 425 nog rekening mee gehouden moest worden. Maar vooral Taylor

4 Vgl. C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998).

maakte duidelijk dat Harnack enerzijds en Simon en Feldmann anderzijds te veel uitgingen van een scheiding der wegen tussen joden en christenen.⁵

Dat Taylor een punt had, maakte Boddens Ho-sang vrij recent zeer duidelijk. Dankzij een minutieuze analyse van de verboden met betrekking tot de omgang van joden en christenen, die in de *canones* van het Concilie van Elvira, van Laodicea en in andere belangwekkende documenten uit de vierde tot de zesde eeuw waren opgenomen, ontdekte zij dat de contacten tussen joden en christenen tot ver in de zesde eeuw nog heel hecht waren. Als een bepaalde praktijk verboden wordt, betekent dit dat met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid deze feitelijk plaatsvindt. Uit de betreffende verboden van de concilievaders valt dus af te leiden dat in Spanje, Anatolië, Syrië, Gallië christenen in de vierde tot zesde eeuw sabbat en feesten gezamenlijk met Joden vierden, naar de synagoge gingen en dat joden en christenen met elkaar huwden. Juist de conciliedocumenten leren dat de scheiding der wegen tussen joden en christenen veel later

5 A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten Drei Jahrhunderten* (Leipzig: Hinrichs Buchhandlung, 1906), vol. 1, 5-23; 48-79; 220-239; L. Feldmann, *Jew and Gentile in the Ancient World* (New Jersey: Princeton University Press, 1993), 342-416; M. Simon, *Verus Israel* (Paris 1948; reprint Littman Library of Jewish Civilization: London, 1996), 167-175, 316-355; M. Taylor, *Anti-Judaism and Early Christian Identity* (Leiden: Brill, 1995), 10-20; passim ('parting of the ways').

heeft plaatsgevonden dan voorheen werd aangenomen: pas zelfs in de vroege middeleeuwen.⁶

Het is onwaarschijnlijk dat deze gewoonten pas in de vierde eeuw uit de hemel zijn komen vallen. Veel aannemelijker is het dat zij vanaf de eerste eeuw van het christendom steeds bestaan hebben. Minimaal vijf eeuwen lang hebben er joods-christelijke tradities bestaan die allerm minst zijn uitgevonden, maar in de alledaagsheid van het bestaan daadwerkelijk zijn geleefd. Weliswaar probeerde Eusebius dit in zijn *Historia Ecclesiastica* (1-2-3) al te ontkennen, maar het jodendom was in het dagelijks leven relevant voor het jongere christendom. Sterker nog: het droeg bij aan de totstandkoming van een van de eerste christelijke gedragscodes.

Een van de oudste onweerlegbare bewijzen van het bestaan van een joods-christelijke traditie is wel de *Didachè*.⁷ In 1873 ontdekte de metropoliet van

6 E. Boddens Hosang, *Establishing Boundaries. Christian Jewish Relations in Early Council Texts and the Writings of Church Fathers* (Leiden: Brill, 2010), 167-176 (*Jewish and Christian Perspectives* 19).

7 In: J. Draper (ed.), *The Didache in Modern Research* (Leiden: Brill, 1996) is een historiografie opgenomen evenals die studies naar aspecten van de *Didachè*, die in de afgelopen vijftig jaar van groot belang zijn gebleken. In Nederland heeft vooral de Tilburgse onderzoeker H. van de Sandt zich internationaal verdienstelijk gemaakt in zijn onderzoek naar de bronnen van de *Didachè* (zie verwijzingen in noot 16).

Serres, later van Nicomedia, Philotheos Bryennios, in het klooster van het Heilig Graf te Constantinopel een perkamenten handschrift uit de elfde eeuw. Het bleek een, naar later bleek, uiterst belangwekkend handschrift. De kopiist – blijkens zijn eigen uitleiding Leo genaamd – had er onder meer een aan Johannes Chrysostomus toegeschreven synopsis van het Oude en Nieuwe Testament in opgenomen, evenals de brief van Barnabas, de twee brieven van Clemens aan de Corinthiërs, twaalf brieven die aan Ignatius van Antiochië werden toegeschreven én de *Didachè* (folio 76r-80v).

Voor al de ontdekking van de *Didachè* kwam als een zeer aangename verrassing. Het geschrift werd al eeuwen verloren gewaand maar het stond ook al eeuwen als zeer gezaghebbend bekend. Zo verwees Clemens van Alexandrië (+215) in zijn *Stromateis* (I, 20, 100, 4) mogelijk al naar de *Didachè* (3); pseudo-Cyprianus citeerde rond 300 in zijn *Adversus aleatores Didachè* 14, in een betoog over de noodzaak van een rein geweten voor een zuiver offer.⁸ Uit de *Canones ecclesiastici apostolorum* (ca. 300), een verzameling richtlijnen voor de levensorde in het vroege christendom valt bovendien af te leiden dat delen

8 Door pseudo-Cyprianus zijn passages 4, 14, 14,2 en 15,3 samengenomen in *adversus aleatores*: 'si quis frater delinquit in ecclesia (vgl. Did. 4,14) et non paret legi, hic nec colligatur (Did. 14,2) donec penitentiam agat (Did. 15,3) et non recipiatur ne inquinetur (Did. 14,2) et impediatur oratio uestra (Did. 4,14)'.

uit de *Didachè* in andere werken werden opgenomen en in verschillende vroegchristelijke gemeenschappen werden gelezen. Uit de lijst van gezaghebbende boeken die Rufinus in zijn *Commentarius in Symbolum Apostolorum* (38) heeft opgenomen blijkt bovendien dat in elk geval het deel over ‘de twee wegen’ in het Latijn is vertaald. Rufinus ontleende deze lijst aan Athanasius. Op de plaats waar deze de *Didachè* noemt, spreekt Rufinus over een boek *qui appellatur Duae viae vel Judicium Petri*. Ook Athanasius vermeldt het werk dus. In zijn paasbrief 39 van 367 rangschikt hij het onder de werken die niet tot de canon behoren maar wel bij het onderricht aan gelovigen worden gebruikt. Eusebius ten slotte plaatst de *Didachè* in zijn *Historia Ecclesiastica* (3,25,4) tussen de apocriefe werken van het Nieuwe Testament.

In 1883 publiceerde metropoliet Bryennios de *editio princeps* van de *Didachè*. Deze was gebaseerd op het door hem gevonden manuscript, dat inmiddels was overgebracht naar het Griekse patriarchaat te Jeruzalem. Daar wordt het tot op de dag vandaag bewaard onder de signatuur *Codex Hierosolymitanus* 54. Het is tot nu toe het enige bekende manuscript waarin de *Didachè* integraal is overgeleverd. Het handschrift *Papyrus Oxyrhynchus* 1782, vervaardigd aan het einde van de vierde eeuw en in de negentiende eeuw door Britse archeologen op een vuilnishoop bij de Egyptische stad Oxyrhynchus gevonden, bevatte ‘slechts’ fragmenten

in het Grieks (1,3b-4a en 2,7b tot 3,2a). Dit geldt ook voor het manuscript *P. Lond. Or. 9271*: hierin is aan het einde van de vierde of begin van de vijfde eeuw een koptische versie van *Didachè* 10, 3b-12,2 opgetekend. Een Ethiopische versie van latere datum bestaat uit een parafrase van *Didachè* 11,3-13,7 en 8,1-2 en is opgenomen in de Ethiopische vertaling van de *Canones ecclesiastici apostolorum*. De *Didachè* was dus al vroeg heel wijdverspreid.

Bryennios' editie van de *editio princeps* vormde de opmaat tot een niet aflatende stroom van wetenschappelijke publicaties. Hierin leverden tentatieve antwoorden op vragen naar het ontstaansmilieu, de auteur, de redactie en datering van de *Didachè* vele en goede inzichten op. Maar zij vormden vooral aanleiding voor nieuwe vragen, waar onmogelijk definitieve antwoorden op te geven zijn.

Zo valt uit de ethische richtlijnen en liturgische gebeden geenszins een exacte locatie af te leiden waar het werkje vervaardigd kan zijn. Wat met recht en reden werd vastgesteld is dat de *Didachè* ontstaan is in een Griekstalige omgeving, waarin zich een groep christenen bevond die zeer vertrouwd was met joodse gebruiken, gebeden en organisatievormen. Het is niet uitgesloten dat zij zich nog als joden beschouwden, maar dan wel als joden die ervan overtuigd waren geraakt dat Jezus de Heer was. Maar dergelijke groeperingen kunnen overal in Zuid-Europa of West-Azië aanwezig zijn geweest. Som-

mige geleerden meenden dat de *Didachè* geschreven was in Palestina of Syrië. Het laatste land werd voor mogelijk gehouden omdat er in de *Didachè* gewag wordt gemaakt van watergebrek (Did. 7) en het verzamelen van gewassen in de bergen (Did. 9) zoals daar te doen gebruikelijk was. Toch voelde iedereen dat deze passages geen hard bewijs vormden voor een exacte lokalisering. Anderen meenden dat Antiochië de plaats van ontstaan moet zijn geweest. Zij veronderstelden daarbij wel dat er meerdere christelijke gemeenschappen in deze metropool moesten zijn geweest met onderscheidende kenmerken, omdat anders niet verklaard kan worden waarom de *Didachè* zo weinig affiniteit vertoont met de werken van Ignatius van Antiochië uit dezelfde tijd.

Verder bestaan er nog steeds grote onduidelijkheden betreffende de titel en het auteurschap van de *Didachè*. In het manuscript heeft de kopiist twee titels opgetekend: *Didachè* ('Leer', 'Instructie') *van de twaalf apostelen*. Gevolgd door *Didachè van de Heer door de twaalf apostelen voor de heidenen*. Na het verschijnen van de *editio princeps* rees natuurlijk de vraag welke nu authentiek was. Over het algemeen werd aangenomen dat de titels in later tijd werden toegevoegd. Het doel van deze toevoeging was om het werk het gezag te laten houden dat het direct na verspreiding moet hebben gekend door niemand minder dan de apostelen als auteurs te bestempelen. Nu is het niet uitgesloten

– maar ook niet zeker – dat in de *Didachè* enige richtlijnen zijn opgenomen die waardevol werden geacht voor de levensorde door de deelnemers aan het eerste Apostolische Concilie, dat rond 50 na Christus werd gehouden (cf. Hand. 15:28).

Maar zowel de latere toevoeging als deze laatste – al dan niet juiste – veronderstelling maken eens te meer duidelijk dat het schier onmogelijk is de werkelijke auteur te achterhalen, als dit al een zinvolle zoektocht zou zijn. Veeleer werd er in de loop der jaren steeds meer aan getwijfeld of de *Didachè* wel aan een specifieke auteur kon worden toegeschreven, zoals dit bijvoorbeeld wel kan bij de Brief aan de Romeinen. Deze is onmiskenbaar van de hand van Paulus. Men raakte er steeds meer van overtuigd dat de *Didachè* verworteld is in verschillende tradities en tot stand gekomen is in een proces van afschrijven, schrappen, toevoegen, herschrijven en redigeren. Zo ontstond een geheel van richtlijnen voor een goede levensorde, een gepaste liturgie en een adequate organisatievorm. In de *Didachè* weerklonk eerder de behoefte aan helderheid in levensorde, liturgie en organisatie in bepaalde gemeenschappen dan de stem van een enkele auteur.⁹

9 J. Zangenberg, 'Reconstructing the Social and Religious Milieu of the Didache: Observations and Possible Results', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg, *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 43-69 (*SBL Symposium Series* 45).

Uit deze aanname vloeide weer de gedachte voort dat de versie van de *Didachè*, die metropoliet Bryennios had uitgegeven dus allerminst de definitieve is, áls die al bestaan heeft. Weliswaar wordt deze versie door de meeste onderzoekers niet later gedateerd dan circa 120 na Chr. Deze datering houdt verband met de relatie tussen de *Didachè* en het evangelie volgens Mattheüs en de aan dit evangelie ten grondslag liggende tradities. Onderzoekers die niet overtuigd zijn van deze relatie dateren (de oudste lagen van) de *Didachè* op tekstinterne gronden rond 150 na Chr. Maar dat de door Bryennios gevonden redactie van de *Didachè* geenszins de definitieve is geweest, valt ook op te maken uit de vergelijking van de redactie van de Clemensbrief en van de brief van Barnabas die de kopiïst in de later als zodanig gecatalogiseerde *Codex Hierosolymitanus* 54 heeft opgenomen met de zeer gezaghebbende versies van deze brieven die zich in respectievelijk de *Codex Alexandrinus* (Clemensbrief) en *Codex Sinaiticus* (brief van Barnabas) bevinden.

Deze vergelijking maakte duidelijk dat de redactie van deze brieven die waren opgenomen in *Codex Hierosolymitanus* 54 vele correcties bevatten. Dit werd gezien als bewijs voor de stelling dat de redactie van de Clemensbrief en de Brief van Barnabas in *Codex Hierosolymitanus* 54 in vergelijking met die in respectievelijk de *Codex Alexandrinus* en de *Codex Sinaiticus* een volgende fase behelsde in een redac-

tieproces. Hierin waren zowel vorm als inhoud van de brieven geëvolueerd, vervolmaakt en vooral: bij het afschrijven aangepast aan de behoeften van de gemeenschappen nadat hier door een *akolyth* – de boodschapper die de rondzendcultuur in het vroege christendom *par excellence* belichaamde – een bundel van rondzendingbrieven was gebracht.¹⁰

Nu kan een vergelijking van de versie van de *Didachè* in *Codex Hierosolymitanus* 54 met een andere integrale versie van dit werk in een andere gezaghebbende codex niet getroffen worden omdat deze eenvoudig niet voorhanden is. Maar het is goed mogelijk dat als er een tweede integrale versie van de *Didachè* zou zijn geweest, er dezelfde conclusies zouden kunnen worden getrokken als er op grond van de tekstvergelijking voor de Clemensbrief en de Brief van Barnabas is gedaan.

Kortom: ook de *Didachè* dient te worden beschouwd als een dynamische en ‘open’ tekst, waarin aangepast en herschreven werd al naar gelang er in een gemeenschap de behoefte ontstond aan meer helderheid inzake kwesties rond de levensorde, liturgie en organisatie dan in de vorige redactie werd gegeven. Het is dus geen gesloten en vaststaand handboek of reglement, maar een open werk dat

10 W. Rordorf, A. Tuilier, ‘Introduction’, in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)*. (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 103-106 (*Sources Chrétiennes* 248).

voor aanpassingen vatbaar werd geacht al naar gelang veranderende omstandigheden of de *couleur locale* van een bepaalde gemeenschap deze opdrongen.

De ‘redactie-dynamiek’ die zich in het vroege christendom openbaarde, zou van alle eeuwen blijken. In de kringen van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging van de Moderne Devotie bijvoorbeeld vormden persoonlijke aantekeningen de basis voor traktaatjes, die op hun beurt in latere redacties ten behoeve van een ander publiek werden aangepast en herschreven totdat er een quasi-definitieve tekst ontstond. De inhoud van deze versie vormde voor een lezer weer de opmaat tot de verwerking in de vorm van persoonlijke aantekeningen, waarin weer voor latere lezers bepaalde zwaartepunten in het geestelijk leven aan het licht traden.¹¹ Zo blijkt in het christendom het schrijven een gemeenschappelijk proces ten behoeve van de persoonlijke vorming en ten dienste van de gemeenschapsopbouw. De teksten zijn zó goed dat ze nooit af zijn.

Rest een antwoord op de vraag op welke wijze de *Didachè* getuige is van een joods-christelijke of een christelijk-joodse cultuur. Minutieus filologisch on-

11 N. Staubach, ‘Von der persönlichen Erfahrung zur *Gemeinschaftsliteratur*. Entstehungs- und Rezeptionsbedingungen geistlicher Reformtexte im Spätmittelalter’, in: *Ons Geestelijk Erf* 68 (1994), 200-228.

derzoek leerde dat ‘Twee-wegenleer’ in het eerste deel (1,1-6,3), de liturgische teksten in het tweede (7,1-10,7) en de omschrijving van de ‘ambtsdragers’ in het derde (11-15), een vorm van christendom verraden die onmiskenbaar schatplichtig is aan joodse ethische richtlijnen, gebeden en organisatievormen. Ook het slot (16), waarin de laatste dagen zijn afgeschilderd, kent vele traditionele elementen. Maar het is even onmiskenbaar dat in de *Didachè* Jezus als Heer (‘Kurios’) beleden wordt.

In het eerste deel worden ‘twee wegen’ geschetst: ‘een van het leven en een van de dood’. Deze wegen worden in de *Didachè* niet in het perspectief van de kosmische strijd tussen licht en donker geplaatst, zoals gnostici later zouden doen. Evenmin zijn de wegen in het teken gesteld van de strijd tussen de hemelse en helse machten. De lezer wordt ‘gewoon’ voor een fundamentele levenskeuze geplaatst, die concreet dient te worden in het liefhebben van God, vervolgens van de naaste en in het naleven van de Gulden Regel: ‘alles waarvan je niet wilt dat het jou overkomt, doe dat ook een ander niet’ (1,2). Ook de evangelist Mattheus heeft deze Gulden Regel opgenomen als samenvatting van de Wet (Matth. 7:12). De ‘didachist’ en Mattheus onderscheiden zich hier in niets van de wijze waarop in bepaalde ethische stromingen in het jodendom gestreefd werd naar perfectie door God en de naaste lief te heb-

ben middels observantie van de *Torah* (vgl. Deut. 6:5; Lev. 19:18). De samenvatting van de Wet in Matth. 22:34–40, Mc. 12:28–34 en *Didachè* 2, en de nadere uitwerkingen hiervan in *Didachè* 1 en 3 vormen de eeuwenoude bewijzen dat in het vroegste christendom een levensinrichting werd voorgestaan die joods was.

Het is opvallend dat de *Didachè* expliciet stelt dat éérst van God en dan pas van de mens gehouden moet worden (1), terwijl dit bij Mattheus subtieler en meer nevenschikkend is geformuleerd. De evangelist schrijft dat de liefde tot God als grootste en eerste gebod geldt, en de naaste lief te hebben als uzelf als tweede dat hieraan evenwel gelijk is (Matth. 22:39). Waarschijnlijk zijn het evangelie van Mattheus en de *Didachè* door dezelfde joodse traditie beïnvloed – een met nadruk op ethiek dus – en in eenzelfde religieus milieu ontstaan. Maar de *Didachè* toont meer discontinuïteit met deze joodse traditie door heel expliciet een volgorde in het voltrekken van de geboden aan te brengen. Een ander nuanceverschil is dat in de *Didachè* (2; vgl. 1) nadrukkelijk wordt uitgelegd dat niet alleen liefde wordt vereist maar ook haat jegens de naaste wordt veroordeeld (2; vgl. 1).¹²

12 Het dient opgemerkt: in joodse teksten in het Grieks opgesteld wordt deze haat evenzo veroordeeld. Vgl. W. Rordorf, A. Tuilier, 'Introduction', in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)* (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 29 (*Sources Chrétiennes* 248).

Hoewel de liefde tot God primair is, worden de tegengestelde krachten die een mens in zijn omgang met anderen kunnen bepalen als concrete uitwerking van de weg van het leven en de weg van de dood in de *Didachè* veel confronterender te berde gebracht dan Mattheus heeft gedaan.

Het specifiek christelijke karakter van de *Didachè* dient zich aan in de zogenaamde *sectio evangelica* (1,3b-2,1). Dit is een tekstgedeelte waarin passages uit het evangelie van Mattheus en Lucas resoneren.¹³ Het einde van dit tekstgedeelte is bijvoorbeeld zeer vergelijkbaar met de woorden uit Mattheus 5:25-26, waarin de evangelist schrijft dat een geschil met een tegenstander snel moet worden bijgelegd omdat anders uitlevering aan rechter en gerechtsdienaar en gevangenschap volgt tot de laatste cent is terugbetaald.

Toch is ook hier weer sprake van een verschil tussen Mattheus en de didachist. De laatste spreekt ook over gevangenschap tot betaling van de laatste cent. Maar hij spreekt niet over een geschil als oorzaak hiervan. Hij ziet, rigoureuzer, onrechtvaardigheid ten opzichte van behoeftigen door teveel van hen te nemen als reden tot gevangenschap (*Did.* 1). Door sommige geleerden werd deze rigiditeit wel gezien als bewijs dat de *Didachè* in de literaire geschiedenis van het vroegste christendom

13 Zie voor bewijspplaatsen het notenapparaat bij de vertaling.

een oudere getuige is dan het evangelie van Mattheus, waarin de gevangenschap niet zozeer, meer confronterend, tot de door hebzucht bepaalde levenskeuze wordt herleid, als wel tot concrete geschillen. Mattheus zou dan een mildere vorm van christendom voorstaan.

Hoe dit ook zij, vooral in deze *sectio evangelica* zijn bepaalde elementen onmiskenbaar te herleiden tot de zogenaamde Jezus-traditie: tot woorden die stammen uit uitspraken en gedachten van Jezus zelf, bijvoorbeeld over het toekeren van de linkerwang als men op de rechter al is geslagen.¹⁴ De *Didachè* is een christelijke tekst, maar onderscheidt zich wat de ethische richtlijnen betreft niet van een joodse traditie. Wel is het juk dat in joodse bronnen als juk van de Wet van Mozes is opgevat (cf. Hand. 15:10) het juk van de Heer geworden (cf. Did. 6 en Matth. 11:29-30). Dit geldt zowel voor vrije christenen als voor de christenen die slaaf zijn. Deze worden andermaal confronterend toegesproken door de didachist, als hij met Paulus zegt dat zij zich dienen te schikken naar hun meesters zoals zij zich zouden voegen naar het beeld van God in schroom en ontzag (Did. 4, cf. Ef. 6:5; Kol. 3:22-23). Weliswaar hebben bepaalde katholieke historici hardnekkig de stelling verdedigd dat in het vroege christendom de betrekkin-

14 Zie voor bewijspplaatsen het notenapparaat bij de vertaling.

gen tussen (christelijke) slavenhouders en hun slaven aanmerkelijk waren vermenselijk. Zij gingen ervan uit dat de gelijkheid en broederschap, die Paulus in zijn brief aan de Galaten (3:26–28) voorhoudt of die kerkvader Lactantius propageert, in christelijke huishoudens ook meteen praktijk was geworden. In zijn *Institutiones divinae* (V.15.2–3) noemt Lactantius de slaven dan ook ‘broeders in de geest en mede-slaven in het geloof’. Maar toch is niets minder waar. Uit de *Didachè* valt dus op te maken dat ook in christelijke families in de eerste eeuwen de slaven niet dezelfde rechten hadden als de vrije christenen; zelfs niet als zij – op last van de *pater familias* – gedoopt waren. Zo blijkt, bijvoorbeeld uit een dankgebed in een vroegchristelijk heiligenleven, *Vita Polycarpi*, dat de huisslaven weliswaar aanwezig waren bij het vieren van de eucharistie, maar daarin taken hadden te verrichten die de vrije mensen niet deden (wijn halen). Zij werden gedoogd en nauwelijks opgemerkt. Ook al riep Paulus op tot vrijheid en gelijkheid in Christus: christenen doorbraken de hiërarchie in de maatschappij niet en ontwrichtten de economie evenmin door hun slaven dezelfde rechten te gunnen die zij genoten. De schrijver van de *Didachè* levert het bewijs.

Keren wij terug naar de structuur van de *Didachè*. Wat verder al vrij direct in het eerste gedeelte opvalt, is dat de *Didachè* en het evangelie

van Mattheus verwantschap vertonen. Het is goed mogelijk dat beide werken in eenzelfde milieu zijn ontstaan of zelfs dat de auteur en redacteuren van de *Didachè* vertrouwd waren met dit evangelie.¹⁵ Maar het is eveneens niet uitgesloten dat de auteurs van beide werken onafhankelijk van elkaar hebben geput uit dezelfde orale tradities. Opvallend is dat dragende thema's, die in het christendom werden uitgewerkt door Paulus of Johannes, zoals de Verrijzenis, in de *Didachè* niet worden behandeld.¹⁶

15 M. Konrath, 'The Love Command in Matthew, James, and the Didache', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 271-288, inzonderheid 286-287 (*SBL Symposium Series* 45).

16 Zie H. van de Sandt, 'Two Windows on a Developing Jewish-Christian Reproof Practice: Matt 18:15-17 and Did. 15:3', in: H. van de Sandt (ed.), *Matthew and the Didache: Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?* (Leiden: Brill, 2005), 173-192; id., 'Law and Ethics in Matthew's Antitheses and James's Letter: A Re-orientation of Halakah in Line with the Jewish Two Ways 3:1-6', in: H. van de Sandt, J. Zangenberg (eds.), *Matthew, James and Didache. Three Related Documents in their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 315-338 (*Symposium Series* 45); id., 'Essentials of Ethics in Matthew and the *Didache*: A Comparison at a Conceptual and Practical Level', in: J.W. van Henten, J. Verheyden (eds.), *Early Christian Ethics in Interaction with Jewish and Greco-Roman Contexts* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 243-261 (*Studies in Theology and Religion* 17). Zie voor (toch) enige schatplichtigheid aan de paulinische school: P.J. Tomson, 'Paul's Practical Instruction in 1 Thess. 4:1-12 Read in a Hellenistic and Jewish Perspective', in: M.D. Hooker (ed.) *Not in the Word Alone. The First Epistle to the Thessalonians* (Rome: Benedictina Publishing, 2003), 89-130, inzonderheid 120-124. (*Monographic Series of Benedictina* 15).

Zeker in het eerste deel blijkt de didachist tamelijk *down to earth*.

In het tweede, liturgische deel (7,1-10,7), komen het ritueel van de doop, het vasten, het persoonlijk gebed en de eucharistie aan de orde. Het zijn zaken waardoor de christelijke identiteit van zowel de individuele christen als, in samenhang hiermee, die van de gemeenschap werd en wordt bestendig, zoals dit in de keuze voor de weg van het leven al eerder werd gedaan.

De volgorde van de eerste twee delen is niet zonder betekenis. Het leven als christen wordt voorafgegaan door de keuze het goede te doen en het kwade te laten. Het is niet omgekeerd. Mogelijk is in deze volgorde een ontstane praktijk weerspiegeld. Het is waarschijnlijk dat de criteria voor de levenskeuze en levensinstelling in het eerste deel dienden om zich aankondigende maar onbekende christenen te kunnen beoordelen op hun orthodoxie. Ook is aannemelijk dat de leer van de Twee Wegen werd onderricht tijdens de instructies van toekomstige christenen vóór hun doop; prebaptismaal onderricht is immers zo oud als het christendom. Dit neemt evenwel niet weg dat de praktijken van vasten (8,1) en gebed (8,2) zoals ook in het evangelie van Mattheus (6:5-18) zijn weergegeven, te herleiden zijn tot bestaande joodse gebruiken, temeer daar er in de *Didachè* ook gewag wordt gemaakt van de derde, hiermee samenhangende,

joodse gewoonte van het geven van aalmoezen (Did. 15; cf. 1, en Matt. 6:1-18).¹⁷ Uit de *Didachè* (7) wordt evenwel duidelijk dat het samengaan van vasten en het ontvangen van het doopsel een vroegchristelijke gewoonte is. Het doopsel ‘in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest’ (Did. 7) blijkt de besnijdenis te hebben vervangen.

De herinnering aan deze praktijk van vasten kan er de verklaring voor vormen dat de samenhang in dit tweede, liturgische, gedeelte ietwat is vervaagd. Na de slotparagraaf in Did. 7 volgt in het begin van Did. 8 namelijk onmiddellijk het advies niet te vasten op maandag en donderdag maar op woensdag en vrijdag. Deze raadgeving onderbreekt het relaas waarin de gebeden bij het ritueel van het doopsel (7), het persoonlijke gebed middels het Onze Vader (8) en de eucharistische gebeden (9) zijn opgetekend. Dat christenen in de *Didachè* wordt aangeraden op andere dagen te vasten dan de gebruikelijke is wel gezien als bewijs voor hun streven zich van hun joodse traditie en

17 J. Zangenberg, ‘Reconstructing the Social and Religious Milieu of the Didache: Observations and Possible Results’, in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 56-60 (*SBL Symposium Series* 45); H. van de Sandt, D. Flusser, *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity*, 16-24 (Assen: Van Gorcum-Minneapolis: Fortress, 2002), 16-24. (*Compendia rerum iudaicarum ad Novum Testamentum* 3/5).

gebruiken los te maken. In deze verklaring werden de hypocrieten (Did. 8; vgl. Matth. 5:16; 6:1-18) dan opgevat als de christenen die de joodse vastendagen in acht bleven nemen.¹⁸ Maar hier is het laatste woord nog niet over gezegd.¹⁹ Er kunnen vragen bij gesteld worden omdat de richtlijnen ten behoeve van het persoonlijk gebed (Did. 8) wel weer volledig ontleend zijn aan het joodse gebruik 's ochtends, 's middags en 's avonds te bidden (vgl. Psalm 55:17; Dan. 6:10). Maar de inhoud van het gebed is nieuw. Het voorgestelde gebed, dat begint met 'Onze Vader' vertoont grote verwantschap van het Onze Vader in de versie van Mattheus (6:9-13) en weerspiegelt de synoptische traditie, waarin Christus zelf dit gebed aan zijn leerlingen leert als zij vragen hoe zij moeten bidden.

De dankzeggingen die in de hoofdstukken 9 en 10 over het brood en de wijn worden uitgesproken, zijn wat betreft vorm en inhoud schatplichtig aan de joodse maaltijdgebeden.²⁰ God wordt als

18 W. Rordorf, A. Tuilier, 'Introduction', in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)* (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 36-38 (*Sources Chrétiennes* 248).

19 J. Zangenberg, 'Reconstructing the Social and Religious Milieu of the Didache: Observations and Possible Results', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg, *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 56-57 (*SBL Symposium Series* 45).

20 W. Rordorf, A. Tuilier, 'Introduction', in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)* (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 43 (*Sources Chrétiennes* 248).

Vader en als almachtige Schepper in herinnering geroepen en als Gever van brood en wijn, benodigd bij de maaltijd. Bovendien wordt God dank gezegd voor het leven en de kennis die door Jezus is bemiddeld. Ook wordt God als Heer gevraagd zijn kerk – een ‘plaats van heil’ waar men ‘leven, kennis, geloof en onsterfelijkheid vindt (Did. 9; 10) – te behoeden voor alle kwaad en te vervolmaken in zijn liefde (Did. 9; 10). Christelijk in de gebeden is evenwel dat Jezus er tot vier keer toe in Gods Kind wordt genoemd (Did. 9; 10) door wie de maaltijdgemeenschap God heeft leren kennen (Did. 9). Maar omdat koning David eveneens ‘Kind’ wordt genoemd, is evident dat het beeld van Christus dus ook op een vergelijking met de machtige koning David gebaseerd is. Hier is sprake van continuïteit en discontinuïteit op het scherpst van de snede. Om de werkzaamheid van Jezus te omschrijven wordt een beeld gebruikt van een oudtestamentische koning zoals dit wordt opgeroepen in 2 Samuel 1-5 tot in 1 Koningen 2. Maar aan Christus wordt toegeschreven dat hij de gave van het eeuwig leven heeft gebracht (Did. 10).

Maar het dient opgemerkt: er wordt in de maaltijdgebeden van de *Didachè* op geen enkele wijze herinnerd aan Jezus als Messias of aan zijn dood en opstanding. Er wordt ook op geen enkele wijze een als sacramenteel te duiden verbinding gelegd tussen het brood en de wijn met het lichaam

en bloed van Christus.²¹ In de hoofdstukken 9, 10 en 14 wordt zelfs duidelijk dat de *Didachè* gesitueerd moet worden in een periode waarin de agapè-maaltijd en de eucharistie nog niet helemaal gescheiden zijn. Dit werd pas in de tweede eeuw een feit.²² Dit neemt evenwel niet weg dat het gedoopt zijn een vereiste is om deel te mogen nemen aan de eucharistische maaltijd (Did. 9). Zoals in het Mattheusevangelie is ook in de *Didachè* aangekend dat het heilige niet aan de honden gegeven mag worden (Did. 9; vgl. Matth. 7:6; of ook 15:25–28 en Mc. 7:27–28). Maar de didachist doet dit onmiddellijk nadat hij de doop als criterium voor deelname aan deze maaltijd heeft genoemd. In tegenstelling tot Mattheus, die in dit citaat uit de Jezustraditie niet expliciteert wie tot de honden behoren, lijkt de Didachist hier de niet-gedoopten mee te willen aanduiden. Zijn pen is scherper dan die van de evangelist, zoals ook blijkt uit zijn voorschrift op de zondag en niet op de sabbat samen te komen voor de eucharistische maaltijd (14). De pleonastische omschrijving van deze dag als ‘de dag des Heren van de Heer’ lijkt een lichte vorm

21 J. A. Draper, C. N. Jefford (eds.), *The Didache: A Missing Piece of the Puzzle in Early Christianity* (Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2015), passim (*Early Christianity and Its Literature* 14).

22 Vgl. Justinus Martyr, *Apologie pour les chrétiens*. Introduction, texte critique, traduction et notes Charles Munier (Paris: Éditions du Cerf, 2006), 1.67 (*Sources chrétiennes* 507).

van kritiek op de judaiserende christenen in de eigen gemeenschap die op sabbat de eucharistische maaltijd wilden vieren.

In het derde en laatste deel van de *Didachè* (11–15) wordt inzicht geboden in de ambten, die zich in de vroegste christelijke gemeenschappen aan het ontwikkelen waren: de ambten van apostel, profeet, leraar (11–13), bisschop en diaken (15). De auteur of de redacteurs, die met ‘de didachist’ worden aangeduid, getroosten zich niet veel moeite de samenhang tussen de ambten te expliciteren die respectievelijk in 11–13 en in 15 zijn vermeld. Daarom is wel aangenomen dat de eerste redacties van deze tekstgedeelten van verschillende datum zijn en er fasen in de ontwikkeling van deze ambten in zijn weergegeven. Het ambt van bisschop en diaken zou in een later stadium zijn opgekomen. Maar het hoofdstuk 15 waarin het ambt is omschreven zou, evenals hoofdstuk 14 over ‘de dag des Heren van de Heer’, tot de oudste tekstlaag in de *Didachè* behoren.

Over de (rondreizende en missionerende) apostel wordt in de *Didachè* niet veel meer gezegd dan dat hij maximaal drie dagen mag blijven. Hierin weerklinkt het ideaal dat Paulus in I Kor. 9 verwoordt als hij zegt dat hij per se met zijn handen wil werken om niet financieel afhankelijk te zijn van zijn onderricht. In de Oudheid werd onderwijs tegen betaling ook als corrumperend gezien.

In de instructie hier blijkt de didachist beïnvloed door beide overtuigingen: wie zich langer dan drie dagen wil laten onderhouden voor zijn onderricht is klaarblijkelijk niet uit het juiste hout gesneden.

Van de leraar wordt verwacht dat hij onderricht geeft (Did. 11). De profeten blijken voor de didachist het meest belangwekkend. Zij onderrichten zoals de leraren, zij het dat bij hen expliciet wordt gezegd dat zij hun lerende taak onder inspiratie van de Geest volbrengen (Did. 11). Zij worden dus voorgesteld als leraren, maar dan met een groter gezag dan de *didaskaloi*. Zoals de apostelen worden ook zij omschreven als reizende bedienaren van evangelie (Did. 11). Maar de profeten blijken ook voor een langere termijn aan een gemeenschap verbonden te kunnen worden om de eucharistische maaltijd, gelijk de joodse hogepriesters, te mogen voorzitten (Did. 13; vgl. 11). Hun model is daarbij de profeet van oudsher (Did. 11). De discontinuïteit met de joodse traditie is er evenwel in gelegen dat zij de plaats van de hogepriester innemen en maken dat de gang naar de tempel voor de op joodse leest geschoeide christenen niet meer nodig is (Did. 13). In het ambt van de profeet is dus de continuïteit en de discontinuïteit tussen het jodendom en het christendom dat in het milieu van Mattheus en de didachist gestalte kreeg *par excellence* belichaamd. Dit geldt niet voor het ambt van de bisschop. De *episkopos* kwam waarschijnlijk name-

lijk op in Griekse christelijke gemeenschappen die voornamelijk door voormalige heidenen werden gevormd. Het ambt ontwikkelde zich ook omdat door de toename van het aantal gemeenteleden een complexere organisatie ontstond. Meer dan de *presbyteros* en ten koste van de profeten en leraren ontwikkelde de *episkopos* zich tot de eindverantwoordelijke in een christelijke gemeenschap.²³ Zo blijkt in de *Didachè* ook iets van de vroegchristelijke internationaliseringsslag weerspiegeld te zijn als benadrukt wordt dat *episkopoi* en *diakonoi* dezelfde diensten kunnen vervullen als de reeds langer aanwezige profeten en leraren (15,1), maar hun nog niet dezelfde eer toebedeeld mag worden (Did. 15, vgl. Hand. 6:1-7).²⁴ Het is in dit laatste deel opvallend dat de gemeenschap niet geacht wordt beducht te zijn voor buitenstaanders (Did. 3). De rondreizende apostelen, leraren en profeten dient men als de Heer zelf te ontvangen (vgl. Did. 11 en verder). Voorts wordt er respect gevraagd voor de bisschoppen (Did. 15) omdat zij de dienst van de

23 W. Rordorf, A. Tuilier, 'Introduction', in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)* (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 75-76 (*Sources Chrétiennes* 248).

24 J. Draper, 'Apostles, Teachers and Evangelists: Stability and Movement of Functionaries in Matthew, James, and the Didache', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 139-176 (*SBL Symposium Series* 45).

profeten vervullen (Did. 15). De profeet lijkt met de grootste eerbied bejegend te moeten worden. Het volk wordt niet competent genoeg geacht om zijn onderricht op waarde te schatten en mag er dus geen oordeel over vellen (Did. 13). Bovendien sommeert de didachist zijn lezers de eerste opbrengst van druivenpers, dorsvloer, olijven, runderen en schapen aan de profeet te geven (Did. 13).

Maar diezelfde didachist maant de gemeenschap wel tot nuchtere realiteitszin. Zo incompetent hij de leden hiervan acht om het onderricht van de profeet goed te kunnen beoordelen, zo hoog waardeert hij hun oordelend én handelend vermogen als de integriteit en authenticiteit van een profeet ingeschat moet worden. Zoals in het Evangelie van Mattheus en de Herder van Hermas blijkt ook in de *Didachè* dat in de vroegste kerk er door de gemeenschap zélf op mocht worden toegezien dat ambtsdienaren de christelijke ‘gedragscodes’ zorgvuldig naleefden (vgl. Did. 11; Matth 7:5; *Hermas*, Mand. 11,7). Hoe belangwekkender het ambt werd geacht, des te kritischer de gemeenschap de ambtsdrager mocht bevragen op de oprechtheid van zijn drijfveren en levensinstelling. Om klaploperij bij de rondtrekkende (valse) profeten te voorkomen stelt de didachist bijvoorbeeld dat de gemeenschap paal en perk mag en kan stellen aan de gastvrijheid. Apostelen en profeten mogen maximaal drie dagen blijven; de profeet mag evenwel ook langer blijven

als hij in staat blijkt in zijn eigen levensonderhoud te voorzien (Did. 13). Profeten mogen ook geen voedsel of geld voor bewezen diensten vragen (Did. 11; 12). Het is uit den boze dat Christus wordt gebruikt voor persoonlijk gewin (Did. 12). Diensten moeten *pro Deo* worden verricht. Gebeurt dit niet, dan moet dit voor de gemeenschap een reden zijn om aan de integriteit en authenticiteit van de profeet te twijfelen (Did. 11). In weerwil van het ontzag voor de profeet als leraar en voorganger in de dienst op zondag, is een aan achterdocht grenzende nuchterheid de houding die de didachist vraagt van de gemeenschap om de authenticiteit van de profeet als christen te beoordelen.

Ook als hij de keuze van bisschoppen ter sprake brengt, blijkt hij de competentie van de gemeenschap zeer hoog in te schatten. De gemeenschap wordt namelijk geacht in staat te zijn haar toezichthouder zelf te kiezen. Deze waardering mag ook weer geen verwondering wekken. Deze competentie ligt in het verlengde van het vermogen de integriteit en authenticiteit van een profeet te kunnen inschatten. De didachist gaat er van uit dat wie in staat is de authenticiteit van een ambtsdienaar te kunnen beoordelen, ook de kwaliteiten heeft de juiste bisschoppen te kunnen kiezen. Het is dus ook waarschijnlijk dat een bisschop niet op zijn kennis werd gekozen maar op zijn levensstijl. Dit valt af te leiden uit de passage waarin is geop-

perd dat de gemeenschap een profeet niet op zijn leer kan en mag beoordelen. Omdat een bisschop dezelfde diensten kon verlenen als de profeet is dus aannemelijk dat de gemeenschap bij de keuze van een bisschop niet werd geacht diens orthodoxie als belangrijkste selectie criterium te hanteren, maar, minstens zo belangrijk, de authenticiteit van zijn levensstijl.

Uit de criteria die worden aangelegd om de drijfveren en het gedrag van ambtsdragers te kunnen toetsen valt ook op te maken dat het de didachist niet te doen was om hen te beoordelen op basis van cultische zuiverheidsvoorschriften. Dat het de auteur(s) van de *Didachè* om een door een ritueel te bewerkstelligen heiligheid was gedaan, is ook af te leiden uit het ontbreken van zuiverheidsvoorschriften op basis waarvan toelating of uitsluiting van een vooral cultische gemeenschap en van sociale contacten gereguleerd werd. Weliswaar kan op grond hiervan niet zomaar worden aangenomen dat in het milieu waarin de *Didachè* ontstond de joodse observantie hiervan was verlaten. Maar het is een feit dat de didachist in het eerste en derde deel van zijn werk – paradoxaalwijs in de geest van de Joodse decaloog (vgl. Did. 2) – uitsluitend richtlijnen opneemt die betrekking hebben op de zuiverheid van de intenties en drijfveren die aan handelingen van de profeten en de gewone leden van de gemeenschap ten grondslag liggen en

die niets aan het toeval of aan de mogelijkheid tot *fudging* overlaten. Als de didachist in 10, uitroept dat als iemand heilig is, deze zeer welkom is, dan is onmiskenbaar dat hij niet spreekt over iemand die zijn heiligheid te danken heeft aan een dankzij het ritueel van de doop bewerkstelligde status. Omdat onmiddellijk hierna volgt dat als iemand niet heilig is, hij boete moet doen (Did. 10), is zonneklaar dat de heiligheidsopvatting van de didachist geen cultische is, maar een existentiële. Heiligheid wordt verworven door het goede te doen en het kwade te laten.

De passage waarin gesteld is dat de offers van brood en wijn die verwijzen naar God, de almachtige Schepper, pas zuiver zijn als zij gedaan worden door mensen die hun zonden hebben beleden en geschillen hebben bijgelegd, vormt wel het ultieme bewijs voor het streven van de didachist naar een gemeenschap waarin de leden worden herinnerd te leven volgens de richtlijnen van de twee wegen (Did. 14). Verzoening met anderen blijkt ook voor Mattheus en Marcus een *conditio sine qua non* voor een waardige en vruchtbare deelname aan de dienst van de tafel. Ook Mattheus schrijft dat als iemand een gave komt brengen naar het altaar en hem te binnen schiet dat zijn broeder iets tegen hem heeft, hij zijn gave voor het altaar moet achterlaten en zich eerst met zijn broeder moet verzoenen (Matth. 7:23-24). Of het milieu

nu van Mattheus, de didachist of toch meer paulinisch was, overall werd gesteld dat een waardige deelname aan de tafeldienst verzoening en wederzijdse vergeving vereist (cf. Mc. 11:25).

Waaruit de belijdenis bestond, is niet bekend. Maar dat deze in het milieu waarin de *Didachè* ontstond in gebeden was geritualiseerd en gemeenschappelijk werd uitgesproken, is uitgesloten. De didachist stelt immers expliciet dat iemand zijn overtredingen in de gemeenschap moet belijden en dat het uitgesloten is naar het gebed te komen met een slecht geweten (Did. 4). Zoals de gemeenschap verantwoordelijk is voor de authenticiteit van de profeet, zo is zij dat ook voor de integriteit van het gemeentelid. Een zondaar moet sociaal volledig geïsoleerd worden. Pas nadat hij boete heeft gedaan, mag er weer met hem gecommuniceerd worden. Een dergelijk rigorisme is in de latere traditie niet overgenomen. In de later geschreven *Constitutiones apostolicae* werd deze passage geheel weggelaten. Het zuiver innerlijk was de didachist ernst, zoals latere auteurs als bijvoorbeeld Augustinus dit ook steeds van belang vonden. De richtlijnen in de gedragscode, die de *Didachè* voor een groot deel is, waren er op gericht deze te bewerkstelligen en voortdurend de gesteldheid te doen zijn van het gemeentelid. Maar het sociale isolement werd al snel als een impropaat middel gezien om mensen heel te houden.

Het is frappant dat *Didachè* afsluit met een hoofdstukje over het einde der tijden: de eschatologie. In latere christelijke geschriften zullen speculaties over het einde van de tijd en de ruimte standaard als sluitstuk van de verhandeling worden opgenomen. In de *Didachè* nu gebeurt dit voor het eerst, in tegenstelling tot in christelijke teksten die vóór de *Didachè* ontstaan zijn. Hierin vormen de speculaties over de eindtijd veel meer in de kern van de verhandeling; zij stonden dus meer in het centrum van het denken en handelen. Dat laatste is dus veranderd in de tijd waarin de *Didachè* gestalte kreeg en dit werk is daar de eerste getuige van. Interessant is verder ook dat van ‘de tegenstander’ die hier beschreven wordt, de ‘verleider van de wereld’, gezegd wordt dat hij zich zal voordoen als de Zoon van God. Zijn doel zal het zijn mensen ten val te brengen. Deze figuur komt in latere teksten voor als de Antichrist. In de *Didachè* ontbreekt deze specifieke term. Dit is er een aanwijzing voor dat de *Didachè* behoort tot de vroege traditie van teksten over de Antichrist; de term heeft zich immers nog niet uitgekristalliseerd maar de inhoud ervan vormt zich al wel. Maar pas in later tijden zou de Antichrist tot de vaste tegenspeler van Christus worden.

Dát, ten slotte, in het zestiende hoofdstukje ook diverse elementen worden weergegeven die ook elders in vroegchristelijke en vroeg-joodse

teksten voorkomen bewijst eens te meer dat er een joods-christelijke traditie heeft bestaan in de eerste eeuwen van het christendom. De climax van kwaad, die voorafgaat aan het einde der tijden en het optreden van valse profeten en valse messiassen: het zijn elementen die in beide tekst-tradities voorkomen. Met name Mattheüs 24-25 is te veronderstellen als nabije overlevering, hoewel daar de verleider niet vermeld is. Het beschreven scenario is bovendien verworteld in joodse overleveringen en toont ook nabijheid aan tenminste het apocalyptisch-eschatologische scenario van de synoptische evangeliën, in alle waarschijnlijkheid dus Mattheüs.²⁵ Maar nogmaals: de eschatologie vormt het sluitstuk. De *Didachè* is er een prachtig bewijs van dat in de reële joods-christelijke traditie vooral werd nagedacht over de orde in het persoonlijk en gemeenschappelijk leven; een orde die erop gericht was de hoogste mate van waarachtigheid in beide levensvormen te bewerkstelligen.

25 Zie de analyse van L.J. Lietaert Peerbolte, *The Antecedents of Antichrist. A Traditio-Historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents*. (Leiden: Brill, 1996), passim (*Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 49).

Literatuur

Boddens Hosang, E., *Establishing Boundaries. Christian Jewish Relations in Early Council Texts and the Writings of Church Fathers*. Leiden: Brill, 2010 (*Jewish and Christian Perspectives* 19);

Delverme, M., *Didache and Judaism: Jewish Roots of an Ancient Christian-Jewish Work*. New York: T&T Clark, 2004;

Draper, J. (ed.), *The Didache in Modern Research*. Leiden: Brill, 1996 (*AGJU* 37);

Draper, J., 'Apostles, Teachers and Evangelists: Stability and Movement of Functionaries in Matthew, James, and the Didache', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 139-176 (*SBL Symposium Series* 45);

Draper, J.A., Jefford, C.N. (eds.), *The Didache: A Missing Piece of the Puzzle in Early Christianity*. Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2015 (*Early Christianity and Its Literature* 14);

Feldmann, L. *Jew and Gentile in the Ancient World*. New Jersey: Princeton University Press, 1993;

Harnack, A. von, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten Drei Jahrhunderten*. Leipzig: Hinrichs Buchhandlung, 1906;

Hirsch Ballin, E., van Geest, P., ‘Maatschappelijke scheidslijnen mogen geen breuklijnen worden’, in: J. Prij (ed.), *Vrijhandel onder druk*. Amsterdam: Boom, 2017, 18–23 (*Christendemocratische Verkenningen* 2017–3);

Hughes, A.W., *Abrahamic Religions. On the Uses and Abuses of History*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2012;

Jefford, C.N., (ed.), *The Didache in Context. Essays on Its Text, History, and Transmission*. Leiden: Brill, 1995 (*Supplements to Novum Testamentum* 77);

Konrath, M., ‘The Love Command in Matthew, James, and the Didache’, in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 271–288 (*SBL Symposium Series* 45);

Kristel, C., *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolgning*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998;

Lietaert Peerbolte, L.J., *The Antecedents of Antichrist. A Traditio-Historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents*. Leiden: Brill, 1996 (*Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 49);

List, G. van der, 'Een dubieus en misbruikt begrip: de joods-christelijke traditie', in: *Elseviers weekblad*. 13 april 2017;

Neusner, J., *Jews and Christians: The Myth of a Common Tradition*. New York: Trinity Press International-London: SCM Press, 1990;

Niederwimmer, K., *The Didache: A Commentary*. Minneapolis: Fortress Press, 1998 (*Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible*);

Rordorf, W., Tuilier, A., 'Introduction', in: *La doctrine des douze Apôtres (Didachè)* (Paris: Éditions du Cerf, 1978), 11-135 (*Sources Chrétiennes* 248);

Sandt H. van de, Flusser, D., (eds.), *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity*. Assen: Van Gorcum-Minneapolis:

Fortress, 2002 (*Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum* 3/5);

Sandt, H. van de, 'Two Windows on a Developing Jewish-Christian Reproof Practice: Matt 18:15-17 and Did. 15:3', in: H. van de Sandt (ed.), *Matthew and the Didache: Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?* Leiden: Brill, 2005, 173-192;

Sandt, H. van de, Zangenber, J.K (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008 (*SBL Symposium Series* 45);

Sandt, H. van de, 'Law and Ethics in Matthew's Antitheses and James's Letter: A Reorientation of Halakah in Line with the Jewish Two Ways 3:1-6', in: H. van de Sandt, J. Zangenber (eds.), *Matthew, James and Didache. Three Related Documents in their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: SBL, 2008), 315-338 (*Symposium Series* 45);

Sandt, H. van de, 'Essentials of Ethics in Matthew and the *Didache*: A Comparison at a Conceptual and Practical Level', in: J.W. van Henten, J. Verheyden (eds.), *Early Christian Ethics in Interaction with Jewish and Greco-Roman Contexts*. Leiden-Boston: Brill, 2013, 243-261 (*Studies in Theology and Religion* 17);

Simon, M., *Verus Israel*. Paris, 1948 [herdruk: Littman Library of Jewish Civilization: London, 1996];

Staubach, N., ‘Von der persönlichen Erfahrung zur *Gemeinschafts-literatur*. Entstehungs- und Rezeptionsbedingungen geistlicher Reformtexte im Spätmittelalter’, in: *Ons Geestelijk Erf* 68 (1994), 200-228;

Stuckey, E., *The Good Neighbour: Franklin D. Roosevelt and the Rhetoric of American Power*. Michigan: MSU Press, 2013;

Taylor, M., *Anti-Judaism and Early Christian Identity*. Leiden: Brill, 1995;

Tomson, P.J., ‘Paul’s Practical Instruction in 1 Thess. 4: 1-12 Read in a Hellenistic and Jewish Perspective’, in: M.D. Hooker (ed.) *Not in the Word Alone. The First Epistle to the Thessalonians*. Rome: Benedictina Publishing, 2003, 89-130;

Wengst, K., *Schriften des Urchristentums*. Darmstadt, 1984;

Zangenberg, J., 'Reconstructing the Social and Religious Milieu of the Didache: Observations and Possible Results', in: H. van de Sandt, J.K. Zangenberg (eds.), *Matthew, James, and Didache. Three Related Documents in Their Jewish and Christian Settings* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 43-69 (*SBL Symposium Series* 45).

Didachè

I De twee wegen

De weg van het leven

(1) Er zijn twee wegen: een van het leven en een van de dood. Maar er is een groot verschil tussen die twee wegen.

De weg van het leven is de volgende.

Houd, ten eerste, van God,¹ die jou heeft gemaakt² en ten tweede van je naaste als van jezelf.³ Alles waarvan je niet wilt dat het jou overkomt, doe dat ook een ander niet.⁴

Wat je hieruit moet leren is het volgende.

Zegen wie jullie vervloeken, bid voor jullie vijanden,⁵ en vast voor jullie vervolgers. Want wat voor verdienste is het om te houden van wie van jullie houden?⁶ Doen de heidenen niet precies hetzelfde?⁷

1 *Deut. 6,5*; vgl. *Mt. 22,37*.

2 *Sir. 7,30*.

3 *Lev. 19,18*; *Mt. 22,39*.

4 Vgl. *Tob. 4,15*; *Mt. 7,12*; *Lc. 6,31*.

5 *Lc. 6,28*; vgl. *Mt. 5,44*.

6 *Lc. 6,32*.

7 Vgl. *Mt. 5,46-47*; *Lc. 6,32-33*.

Jullie moeten houden van wie haat voor jullie voelen,⁸ dan zullen jullie geen vijand hebben.

Onthoud je van *vleselijke* en lichamelijke *begeerten*.⁹

Als iemand jou een klap geeft *op je rechterwang, keer hem dan ook je linkerwang toe*,¹⁰ en je zult volmaakt zijn.

Als iemand je dwingt één mijl mee te gaan, loop dan twee mijl met hem op.¹¹

Als iemand je bovenkleed wegneemt, geef hem dan ook je onderkleed.¹²

Als iemand je bezit van je afpakt, *vraag het dan niet terug*,¹³ want dat kun je niet. *Geef aan ieder die iets van jou vraagt*¹⁴ en *vraag het niet terug*.¹⁵ Want de vader wil dat men allen laat delen in zijn eigen gaven. Gelukkig hij die geeft volgens het gebod: hij is zonder blaam. Wee degene die neemt! Ja, wie behoeftig is en daarom neemt is zonder blaam; maar wie niet behoeftig is maar wél neemt, moet rekenschap afleggen: waarom heeft hij genomen? En waartoe? Als hij in de gevangenis komt wordt hij ondervraagd over wat hij heeft gedaan; hij

8 Vgl. Mt. 5,44; Lc. 6,27.

9 1 Petr. 2,11.

10 Mt. 5,39; vgl. Lc. 6,29.

11 Mt. 5,41.

12 Vgl. Lc. 6,29 (vgl. ook Mt. 5,40).

13 Lc. 6,30.

14 Lc. 6,30.

15 Lc. 6,30.

komt daar niet weg voordat hij ook *de laatste cent* heeft terugbetaald.¹⁶ Maar hierover is ook gezegd: 'Je aalmoes moet zweten in je handen totdat je weet aan wie je die geeft.'¹⁷

(2) Tweede gebod van de leer.¹⁸

*Geen moord plegen.*¹⁹

*Geen echtbreuk plegen.*²⁰ Je niet vergrijpen aan kinderen. Geen ontucht plegen.

*Niet stelen.*²¹

Geen magie bedrijven. Geen tovermiddelen gebruiken.²²

Geen moord plegen door een vrucht af te drijven, geen kind doden na de geboorte.

*Niet begeren wat van je naaste is.*²³

*Geen meined plegen.*²⁴ *Geen vals getuigenis afleggen.*²⁵ Niet kwaadspreken. Niet rancuneus zijn.²⁶

16 *Mt. 5,26*; vgl. *Lc. 12,59*.

17 Vgl. *Sir. 12,1*.

18 De tekst sluit aan bij het begin van 1 over houden van God en van je naaste.

19 *Ex. 20,15*; *Deut. 5,18*; *Mt. 5,21*; *Mt. 19,18*; *Lc. 18,20*.

20 *Ex. 20,13*; *Deut. 5,17*; *Mt. 5,27*; *Mt. 19,18*; *Lc. 18,20*.

21 *Ex. 20,14*; *Deut. 5,19*; *Mt. 19,18*; *Lc. 18,20*.

22 Vgl. *Deut. 18,10*.

23 *Ex. 20,17*; *Deut. 5,21*.

24 *Mt. 5,33*.

25 *Ex. 20,16*; *Deut. 5,20*; *Mt. 19,18*; *Lc. 18,20*.

26 Vgl. *Spr. 12,28*; *Zach. 8,17*.

Niet dubbelhartig of dubbeltongig²⁷ zijn. Want dubbeltongigheid is een dodelijke valstrik.²⁸ Je woord moet niet leugenachtig zijn of leeg maar vervuld van handelen.

Niet inhalig zijn, niet roofzuchtig, niet schijnheilig, niet boosaardig of arrogant. Geen boze plannen smeden tegen je naaste.

Geen mens haten, maar sommigen terechtwijzen,²⁹ voor anderen bidden, van anderen meer houden dan van je eigen ziel.

Verdere raadgevingen

(3) Mijn kind, vlucht weg van alle kwaad of alles wat daarop lijkt. Wees niet toornig, want toorn leidt naar moord. Wees ook niet jaloers, twistziek of snel geïrriteerd, want dat alles brengt moorden voort.

Mijn kind, wees niet begerig, want begeerte leidt tot ontucht. Vermijd onbetamelijke woorden en onzedige blikken, want dat alles brengt echtbreuken voort.

27 Vgl. Sir. 5,14; Spr. 11,13.

28 Vgl. Ps. 17,6; Spr. 14,27; Spr. 21,6; Tob. 14,10.

29 Vgl. Ef. 5,11; 1 Tim. 5,20.

Mijn kind, word geen vogelschouwer, want dat leidt tot afgodendienst. En geen bezweerder of sterrenwichelaar of rituele zuiveraar, en je moet die dingen ook niet willen zien of horen, want dat alles brengt afgodendienst voort.

Mijn kind, wees geen leugenaar, want liegen leidt tot diefstal. En wees niet verzot op geld of holle roem, want dat alles brengt diefstallen voort.

Mijn kind, wees geen mopperaar, want dat leidt tot godslastering. En geen arrogant of kwaadaardig persoon. Want dat alles brengt godslasteringen voort.

Wees zachtmoedig, want *de zachtmoedigen zullen het land erven*.³⁰ Wees ruimhartig en barmhartig, vrij van kwaad, rustig en goed, en beef voortdurend voor de woorden die je hebt gehoord.³¹ Verhef jezelf niet, meet je geen brutale mentaliteit aan. Verbind je mentaal niet met hoogmoedige lieden, maar zoek omgang met rechtvaardige en eenvoudige mensen.³² Aanvaard al wat je overkomt als iets goeds, in het besef dat niets gebeurt zonder God.

30 Ps. 36(37), 11; Mt. 5, 5.

31 Vgl. Jes. 66, 2.

32 Vgl. Rom. 12, 16.

Leven in de christelijke gemeente

(4) Mijn kind, gedenk dacht en nacht degene die jou het woord van God verkondigt³³ en eer hem zoals de Heer. Want waar het wezen van de Heer wordt verkondigd, daar is de Heer.

Zoek elke dag het directe contact met heiligen, zodat je steun ondervindt van hun woorden.

Veroorzaak geen verdeeldheid, maar breng vrede bij wie elkaar bestrijden. Oordeel rechtvaardig, stel fouten aan de kaak zonder aanzien des persoons. Aarzel niet of het zal gebeuren of niet.³⁴

Word niet iemand die zijn handen uitstrekt om iets te krijgen, maar ze intrekt als je moet geven.³⁵ Bezit je iets door het werk van je handen, geef het dan als losprijs voor je zonden.³⁶ Aarzel niet te geven, en mopper niet na het geven,³⁷ want je zult weten wie de goede terugbetaler van je loon is.³⁸

Wend je niet af van wie behoeftig is, maar deel alles met je broeder en zeg niet dat iets van jou is.³⁹ Want als jullie deelgenoten zijn in wat onster-

33 Vgl. Hebr. 13,7.

34 Een vage zin, waarvan diverse interpretaties worden gegeven.

35 Vgl. Sir. 4,31.

36 Vgl. Sir. 3,30.

37 Vgl. 1 Pet. 4,9.

38 Vgl. Spr. 19,17.

39 Vgl. Hand. 2,44 e.a.

felijk is, hoeveel te meer moet dat dan in sterfelijke zaken?⁴⁰

Trek je hand niet af van je zoon of dochter,⁴¹ maar leer hun vanaf hun jeugd ontzag voor God.⁴²

Geef aan je slaaf of slavin, die hun hoop stellen op dezelfde God, geen opdrachten vanuit irritatie, anders verliezen zij misschien hun ontzag voor God, die boven beide kanten staat.⁴³ Want Hij komt geen mensen oproepen met aanzien des persoons, maar mensen van wie Hij de geest heeft voorbereid.

En jullie, slaven, schik je naar jullie meesters, zoals naar een beeld van God, in schroom en ontzag.⁴⁴

Haat alle huichelarij en alles wat de Heer niet behaagt.

Geef de geboden van de Heer niet op, maar bewaar wat je hebt ontvangen, zonder iets erbij te doen of eraf te halen.⁴⁵

40 Vgl. Rom. 15,27.

41 Het voorschrift heeft misschien betrekking op bescherming in algemene zin, maar kan ook worden uitgelegd als een aanwijzing om kinderen waar nodig te straffen.

42 Vgl. Ps. 33(34),12; Ef. 6,4.

43 Vgl. Kol. 4,1; Ef. 6,9.

44 Vgl. Ef. 6,5; Kol. 3,22-23.

45 Vgl. Deut. 4,2; 13,1.

Belijd in de gemeente je overtredingen, en kom niet naar je gebed met een slecht geweten.

Dit is de weg van het leven.

De weg van de dood

(5) De weg van de dood is de volgende.

Allereerst is hij slecht en vol vervloeking: moorden, echtbreuken, begeerten, ontucht, diefstallen, afgodsdiensten, magie en tovermiddelen, vormen van roof en vals getuigenis en schijnheiligheid. Dubbelhartigheid en list, hoogmoed, slechtheid, zelfingenomenheid, hebzucht, vuilspuiterij, jaloezie, onbeschoftheid, hooghartigheid, opschepperij en gebrek aan respect.

Vervolgers van goede mensen, waarheid-haters, leugen-liefhebbers. Lieden die het loon van gerechtigheid niet kennen, die niet vasthouden aan het goede en het rechtvaardige oordeel, die niet wakker blijven voor het goede maar voor het slechte, die verre zijn van zachtmoedigheid en geduld, die van flauwekul houden en eigenbelang najagen, die geen medelijden hebben met de armen, geen moeite doen voor wie het moeilijk heeft, die hun Maker niet kennen. Kindermoordenaars, bedervers van wat God heeft geschapen,

die zich afwenden van behoeftigen en het moeilijk maken voor verdrukten; verdedigers van de rijken, wetteloze rechters van de armen, totale zondaars.

Pas op, kinderen, voor al dat soort lieden.

De twee wegen (slot)

(6) Let op dat niemand jou afbrengt van deze weg van de leer. Want hij leert je dan iets buiten God.

Want kun je heel het juk van de Heer dragen,⁴⁶ dan zul je volmaakt zijn; maar kun je dat niet, doe dan wat je kunt. Met betrekking tot eten: neem op je wat je kunt, maar onthoud je strikt van vlees dat aan afgoden is geofferd.⁴⁷ Dat is namelijk een cultus van dode goden.

46 Vgl. Mt. 11,29-30.

47 Vgl. Hand. 15,29.

II Sacrament en liturgie

Doop

(7) Wat betreft het doopsel: doop als volgt. Zeg eerst al het voorgaande en doop vervolgens *in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest*¹ in levend water.² Heb je geen levend water, doop dan met ander water, en kan het niet met koud water, dan met warm water. Heb je geen van beide, giet dan driemaal water over het *hoofd in de naam van Vader, Zoon en Heilige Geest*.

Voorafgaand aan het doopsel moet er worden gevast door de dooper en de dopeling, en door anderen die daartoe in staat zijn. Maar draag de dopeling op om een of twee dagen tevoren te vasten.

1 *Mt. 18, 19.*

2 Bedoeld is stromend water, bijvoorbeeld uit een bron. Het dopen geschiedt in principe door onderdompeling van het hele lichaam; vandaar de aanvullende bepalingen.

Vasten en gebed

(8) Jullie vasten mag niet samenvallen met die van schijnheilige figuren.³ Zij vasten op maandag en donderdag. Vasten jullie daarom op woensdag en vrijdag.

Bid ook niet zoals de schijnheiligen. Maar zoals de Heer het heeft opgedragen in zijn evangelie, zó moeten jullie bidden:

*Onze Vader, die in de hemel zijt,
uw naam worde geheiligd,
uw rijk kome,
uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel.
Geef ons heden ons dagelijks brood
en vergeef ons onze schuld
zoals ook wij aan anderen hun schuld vergeven,
en leid ons niet in bekoring,
maar verlos ons van het kwade.
Want van U is de macht en de heerlijkheid
tot in de eeuwen.*⁴

Driemaal per dag zo bidden.

³ Vgl. Mt. 6,16.

⁴ Mt. 6,9-13; vgl. Lc. 11,2-4.

Eucharistie

(9) Wat de eucharistie betreft, breng daarbij als volgt dank.

Allereerst bij de beker:

‘Wij brengen U dank, *onze Vader*,⁵
voor de heilige wijnstok van David, uw kind,
die U ons hebt leren kennen door Jezus, uw
kind.

Aan U de roem tot in de eeuwen.’

Dan bij het gebroken brood:

‘Wij brengen U dank, *onze Vader*,
voor het leven en de kennis,
die U ons hebt leren kennen door Jezus, uw
kind,

Aan U de roem tot in de eeuwen.

Zoals dit gebroken brood, verspreid over de
bergen en bijeengebracht, één is geworden,
zo moet ook uw kerk vanaf de uiteinden der
aarde worden bijeengebracht tot uw rijk.

want *van U is de heerlijkheid en de macht* door
Jezus Christus *tot in de eeuwen.*’

⁵ Mt. 6,9.

Niemand van u mag eten of drinken van jullie eucharistie, behalve zij die zijn gedoopt in de naam van de Heer. Want ook daarover heeft de Heer gesproken, namelijk: ‘*Geef het heilige niet aan de honden.*’⁶

(10) En als jullie verzadigd zijn, breng dan als volgt dank.

‘Wij brengen U dank, Heilige Vader,
voor uw heilige naam,
die U zijn intrek hebt laten nemen in onze harten,
en voor de kennis, het geloof en de onsterfelijkheid,
die U ons hebt leren kennen via Jezus, uw kind.
Aan U de heerlijkheid tot in de eeuwen.
U, meester, almachtige,
hebt alles geschapen⁷ omwille van uw naam.
Eten en drinken hebt U de mensen gegeven
om van te genieten, zodat zij U ervoor dank zouden brengen.
Maar aan ons hebt U geestelijk eten en drinken geschonken, en eeuwig leven via Jezus, uw kind.

⁶ Mt. 7,6.

⁷ Vgl. o.a. Sir. 18,1; Ap. 4,11.

Bovenal brengen wij U dank dat U machtig bent:

aan U de heerlijkheid tot in de eeuwen.

Gedenk, Heer, uw kerk, om haar te behoeden voor alle kwaad

en haar te vervolmaken in uw liefde.

En brengt U haar, die geheiligde, uit alle vier de windstreken bijeen

in uw koninkrijk, dat U voor haar hebt bereid.

*Want van U is de macht en de heerlijkheid tot in de eeuwen.*⁸

Moge de genade komen, en moge deze wereld voorbijgaan.

*Hosanna voor de God van David.*⁹

Als iemand heilig is, laat hij komen!

Als iemand dat niet is, laat hij boete doen.

*Maranatha.*¹⁰

Amen.'

Laat de profeten dank brengen zoveel zij willen.

8 Mt. 6,9-13; vgl. Lc. 11,2-4.

9 Mt. 21,9 en 15.

10 1 Kor. 16,22.

III Interne orde

Apostelen en profeten

(11) Als iemand bij jullie komt en jullie alles leert wat is genoemd, neem hem dan bij je op. Maar als de leraar zelf daarvan afwijkt en een andere leer brengt om de zaak te ontwrichten, luister dan niet naar hem. Maar leert hij ter vermeerdering van de gerechtigheid en de kennis van de Heer, neem hem dan bij jullie op zoals de Heer.

Ten aanzien van apostelen en profeten moeten jullie het gebod van het evangelie volgen. Handel dus als volgt. Ieder die als apostel bij jullie komt moet bij jullie worden opgenomen zoals de Heer. Maar hij blijft dan niet langer dan één dag, of indien nodig een tweede. Blijft hij drie dagen, dan is hij een valse profeet. Bij zijn vertrek moet de apostel niets meenemen behalve brood voor overdag. Vraagt hij om geld, dan is hij een valse profeet.

En wie als profeet spreekt in de Geest mogen jullie niet op de proef stellen of beoordelen. Want elke zonde zal vergeven worden, maar deze zonde niet! Niet ieder die spreekt in de Geest is een profeet, maar alleen als hij de manier van leven heeft van

de Heer. Aan de manier van leven zijn een valse profheet en een profheet dus te herkennen.

En wie als profheet een maaltijd laat houden eet daar zelf niet van. Doet hij dat toch, dan is hij een valse profheet.

Wie als profheet de waarheid leert en zelf niet doet wat hij anderen leert is een valse profheet.

Wie als beproefde, waarachtige profheet handelt naar het aardse geheimenis van de kerk, maar anderen niet leert te handelen zoals hijzelf, mag door jullie niet beoordeeld worden. Want het oordeel over hem ligt bij God. Zo hebben namelijk ook de profeten van weleer gehandeld.

Maar als iemand in de Geest zegt: ‘Geef mij geld!’ of wat anders, luister dan niet naar hem. Wil hij echter dat jullie geven voor anderen die tekort komen, dan mag niemand hem beoordelen.

Gastvrijheid

(12) Ieder *die komt in de naam van de Heer*¹ moet bij jullie worden opgenomen. Daarna moeten jullie hem beproeven en leren kennen, want jullie weten wel wat rechts en links is.² Is de betrokkene op doorreis, help hem dan zo goed mogelijk. Hij

1 Ps. 117(118),26; Mt. 21,9.

2 Vgl. Jon. 4,11.

blijft niet langer bij jullie dan twee, drie dagen, indien nodig. Als hij voor langere tijd bij jullie wil verblijven en een vak beheerst, laat hem dat dan beoefenen voor zijn onderhoud. Beheerst hij geen vak, gebruik dan jullie inzicht en bedenk er iets op: een christen mag niet bij jullie leven zonder iets te doen. Weigert hij dat, dan is hij iemand die Christus gebruikt voor gewin. Pas op voor dat soort lieden.

Geven

(13) Iedere waarachtige profeet die voor langere tijd bij jullie wil verblijven is *zijn onderhoud waard*.³ Evenzo is ook een waarachtige leraar, zoals een arbeider, *zijn onderhoud waard*.

Neem dus de eerste opbrengst van druivenpers en dorsvloer, van runderen en schapen, en geef die eerste opbrengst aan de profeten; want zij zijn jullie hogepriesters. Hebben jullie geen profeten, geef dan aan de armen. Als je brood maakt, neem dan het eerste ervan en geef het weg volgens het gebod. Evenzo als je een kruik wijn of olijfolie opent: neem het eerste beetje en geef het aan de profeten. Neem ook het eerste deel van geld, kleding en alle bezit, en geef het aan wie je maar wil, volgens het gebod.

³ Mt. 10,10; vgl. Lc. 10,7 en 1 Tim. 5,18.

Zondagsdienst

(14) Op de dag des Heren van de Heer moeten jullie samenkomen, het brood breken en dank brengen. Maar eerst moeten jullie je zonden hebben beleden, zodat jullie offer zuiver is. Wie een geschil heeft met een kameraad mag zich niet bij jullie voegen voordat ze het hebben bijgelegd, zodat jullie offer niet ontwijd wordt. Want dit is de uitspraak van de Heer: *‘Op elke plaats en tijd aan Mij een zuiver offer brengen.’*⁴ *Want Ik ben de grote koning, zegt de Heer, en mijn naam wordt bewonderd bij alle volkeren.*⁵

Bestuur

(15) Wijs via verkiezing bisschoppen en diakens bij jullie aan die de Heer waardig zijn: mannen die zachtmoedig zijn en niet verzot op geld, die oprecht zijn en beproefd. Want voor jullie vervullen ook zij de dienst van profeten en leraren. Veracht hen dus niet. Want zij zijn het die bij jullie in ere staan, samen met de profeten en leraren.

Corrigeer elkaar, niet in woede maar in vrede, zoals jullie het zien in het evangelie. En als iemand in

⁴ Vgl. Mal. 1,11.

⁵ Mal. 1,14.

de fout gaat jegens een ander, mag niemand met hem praten en hij mag van jullie niets te horen krijgen totdat hij tot inkeer komt. Wat betreft jullie gebeden, aalmoezen en alle praktijken moeten jullie zo handelen als jullie zien in het evangelie van onze Heer.

IV Het einde

Eschatologisch perspectief

(16) Waak over jullie leven. Jullie lampen mogen niet doven en jullie gordels niet afgaan,¹ maar houd je gereed. Want jullie kennen het uur niet waarop onze Heer zal komen.²

Kom veelvuldig samen om te zoeken naar wat passend is voor jullie ziel. Want heel de tijd van jullie geloof zal niets baten wanneer jullie op het laatste moment niet volmaakt zijn.

Want in de laatste dagen zullen de valse profeten en verdervers in aantal vermeerderen.³ Schapen zullen veranderen in wolven,⁴ de liefde zal verkeren in haat. Met de toename van wetteloosheid zullen mensen elkaar haten en vervolgen en verraden,⁵ en dan zal de verleider van de wereld verschijnen als de Zoon van God en *tekenen en wonderen*⁶ doen,

1 Vgl. Lc. 12,35.

2 Vgl. Mt. 24,42 en 44.

3 Vgl. Mt. 24,11.

4 Vgl. Mt. 7,15.

5 Vgl. Mt. 24,10.

6 Mt. 24,24.

en de aarde zal hem in handen worden gegeven, en hij zal misdadige dingen doen, zoals *nooit eerder zijn geweest*.⁷ Dan zal heel de mensheid in het vuur van de beproeving komen,⁸ en *velen zullen ten val komen*⁹ en omkomen.

Maar wie bij hun geloof blijven zullen worden gered¹⁰ door de vervloekte zelf.¹¹ En dan zullen de tekenen van de waarheid verschijnen. Ten eerste het teken van een opening in de hemel, dan het teken van trompetgeschal, en ten derde de opstanding van de doden.¹² Niet van allemaal echter, maar zoals gezegd is: *De Heer zal komen en alle heiligen met Hem*.¹³ Dan zal de wereld de Heer zien komen boven de wolken van de hemel (...) ¹⁴

7 *Joel 2,2.*

8 Vgl. *Zach. 13,9.*

9 *Mt. 24,10.*

10 Vgl. *Mt. 10,22.*

11 Vgl. *Gal. 3,13.*

12 Vgl. *Mt. 24,30-31; 1 Tes. 4,16; 1 Kor. 15,52.*

13 *Zach. 14,5.*

14 Vgl. *Mt. 24,30 en 26,64; Lc. 21,28; Ap. 1,7.*

Register

In onderstaand register is een keuze van motieven, thema's en begrippen uit de tekst opgenomen. Verwezen wordt naar de paragraafnummers (1 tot en met 16)

abortus 2	geven 13
Amen 11	handen 4
apostelen 11	heidenen 1
bestuur 15	heiligen 4
bisschoppen 15	huichelarij 4
Christus voor gewin 12	juk van de Heer 6
corrigeren 15	kinderen (vergrijpen aan) 2, 5
dankzegging bij de beker 9	kindermoord 5
dankzegging na tafel 10	magie 2, 5
diakens 15	Maranatha 10
doop 7	meineed 2, 5
dubbelhartigheid 5	moord 2, 3, 5
dubbeltongigheid 2	mopperen 3, 4
echtbreuk 2	offervlees 6
eerste opbrengst 13	ontucht 2, 3
eschatologie 16	Onze Vader 8
eucharistie 9	opstanding 16
gastvrijheid 12	profeten 10, 11, 13, 16
geschil 14	samenkomen 16

schapen 16
slaven 4
sterrenwichelaar 3
trompetgeschal 16
valse profeten 11, 16
vasten 7, 8
verdeeldheid 4
vervloekte 16
vogelschouwer 3
water 7

weg van de dood 5
weg van het leven
 1,2,3,4,6
wolken 16
wolven 16
zachtmoedigheid 3
zondagdienst 14
zoon of dochter
 tuchtigen 4

Over deze vertaling

De *Didachè* is in deze uitgave vertaald naar de Griekse tekst van de uitgave in de *Sources Chrétiennes* door Willy Rordorf en André Tuilier (1978, herzien 1998), die tevens de grondtekst vormt van de uitgave in de *Fontes Christiani* door Georg Schöllgen (2000).

Vanzelfsprekend is gebruik gemaakt van bestaande vertalingen. Naast de Franse en Duitse vertalingen in de genoemde edities betreft dit voornamelijk de Engelse versies van Michael W. Holmes (*The Apostolic Fathers*, 2007) en Bart D. Ehrmann (*The apostolic fathers, vol.I; Loeb Classical Library*, 2003) en de Italiaanse van Emanuela Prinzivalli en Manlio Simonetti (*Seguendo Gesù vol. I, Scrittori Greci e Latini; Fondazione Lorenzo Valla/Mondadori* (2010).

De *Didachè* is de afgelopen decennia verschillende keren in het Nederlands vertaald. We noemen de vertalingen van A.F.J. Klijn (1967, herdrukt 1981) en Arjan de Kok (2014). Deze vertalingen zijn niet systematisch voor het werk in deze uitgave gebruikt.

De nieuwe vertaling is voorzien van een hoofdstukindeling en tussenkopjes om de structuur beter zichtbaar te maken. De nummering van paragrafen

(1 tot en met 16) is de voor deze tekst algemeen gangbare.

Speciale zorg is besteed aan de verwijzingen naar bijbelpassages. In bijna alle edities en uitgaven van de *Didachè* (behalve Rordorf/Tuilier) worden bijbelverwijzingen ofwel overvloedig aangegeven (overal waar de gedachte van de *Didachè* enigerlei parallel vertoont met bijbelse gedachten) of juist gemakshalve verkort en samengevoegd, vooral in de openingsparagrafen. Deze uitgave wil zo precies mogelijk aangeven wat echte bijbelcitaten zijn, en waar wordt gezinspeeld op specifieke wendingen of zinnen in de bijbel. De citaten zijn cursief gezet, de verwijzingen zijn in de noten voorzien van de aanduiding ‘vgl.’

Toelichtingen in voetnoten zijn tot het absolute minimum beperkt. Een uitvoerige analyse van de tekst is te vinden in de Inleiding.

Over de samenstellers

Paul van Geest (1964) is hoogleraar kerkgeschiedenis en geschiedenis van de theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en bijzonder hoogleraar Augustijnse studies aan de Vrije Universiteit (Amsterdam). Hij is directeur van het interuniversitaire Centrum voor Patristisch Onderzoek van deze beide faculteiten. [www.patristiek.eu]

Vincent Hunink (1962) is universitair docent Latijn en Vroegchristelijk Latijn en Grieks aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij publiceert geregeld vertalingen van vooral klassieke auteurs, recentelijk onder meer teksten van Plinius, Tacitus en Augustinus. In 2011 kreeg hij van het Nederlands Letterenfonds de prijs voor de vertaler als cultureel bemiddelaar (non-fictie). [www.vincenthunink.nl]

Gezamenlijk verzorgden Paul van Geest en Vincent Hunink voor uitgeverij Brevier eerder:

- Melito, *Als een lam. De oudste Paashomilie*, Kampen 2013.

Voor andere uitgeverijen publiceerden zij de volgende vertalingen met inleiding en toelichtingen:

- Aurelius Augustinus, *Het werk van monniken* (met Laurens Baas), Zoetermeer 2002.
- Thomas a Kempis, *De Rozentuin (Hortulus rosarum)*, Kampen 2009.
- Aurelius Augustinus, *Liegen en leugens (De mendacio & Contra mendacium)*, Budel 2010.
- Cyprianus en Tertullianus, *Onze Vader*, Kampen 2010.
- *Met zachte hand. Augustinus over dwang binnen kerk en maatschappij (brief 185)*, Budel 2012.
- Possidius, *Het leven van Augustinus, een 5e eeuwse biografie, met een lijst van zijn werken*, Budel 2016.
- Aurelius Augustinus, *De bijbel als spiegel, Speculum* (met Joost van Neer), Heerenveen 2018.